

**АБУ ҲАФС АН-НАСАФИЙНИНГ “АЛ-ҚАНД” АСАРИДА
ИЖТИМОИЙ СОҲА БЎЙИЧА ФАОЛИЯТ ОЛИБ БОРГАН ЎРТА
ОСИЁЛИК ТИЛШУНОСЛАР**

Нодира Садуллаева

*Мумтоз филология ва адабий манбашунослик кафедраси катта
ўқитувчиси*

*Тошкент давлат шарқшунослик университети,
Ўзбекистон, Тошкент*

Аннотация: Ислом динини қабул қилган ажам халқлари учун араб тили ўзига хос чўққи бўлган. Илм толиблари ушбу чўққига чиқмасалар Қуръон ва ҳадис каби асосий манбалардан бевосита фойдалана олишмас эди. Араб тилишунислиги бўйича йирик мутахассисликларнинг араб бўлмаган туркий ва бошқа халқлар орасидан чиқиши ҳам ушбу халқларнинг ушбу чўққини забт этишларига бўлган интилиш ва ғайратни кўрсатади. Абу Ҳафс Умар ан-Насафийнинг замондоши бўлган Маҳмуд аз-Замахшарийнинг бу борадаги катта хизматини эслатиб ўтиш жоиз. Ҳатто ушбу икки олим орасида бўлиб ўтган воқеъада уларнинг мулоқаотларида ҳам араб тили грамматикасининг салмоқли таъсирини яққол кўриш мумкин.

Калит сўзлар: Маҳмуд аз-Замахшарий, Абу Ҳафс, “اذا نکر ینصرف“، “انصرف“، “ال-Қанд“.

Бир куни Абу Ҳафс Умар ан-Насафий Хоразмга Замахшарийнинг уйига меҳмонга бориб, эшикни тақиллатади. Ичкаридан Замахшарий “Тақиллатаётган ким?”, деб сўрайди. Ташқаридан Насафий “Умар”, дейди. Шунда араб тили устаси бўлган олим Замахшарий “انصرف“ дейди. Насафий “عمر لا ينصرف“ деб жавоб беради. Шунда Замахшарий “اذا نکر ینصرف“ дейди.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE "THE TIME OF SCIENTIFIC PROGRESS "

2023 Warsaw, (Poland)

Бунда дикқат қилинадиган нарса шуки, “انصرف” феъли кетишни ҳамда уч келишикли бўлишни ифодалайди. Маълумки араб тилида “عمر” исми икки келишикли. Шунга кўра биринчи маънога кўра кетишга буйруқ бўлса, иккинчи маънога кўра уч келишикли бўлишга амр қилинган бўлади. Бунга Насафийнинг берган жавоби икки маънони ҳам қамраган ҳолда “عمر لا ينصرف” дейиши унинг заковатини кўрсатади. Зеро бу иборада биринчи маънога жавобан Умарнинг кетмаслиги тушунилса, иккинчи маънога кўра “Умар” атоқли отнинг фақат икки келишиклида келиши мумкинлигини, З келишиклида бўлмаслигини таъкидлаган бўлади. Замахшарий бунга жавобан “اذا نکر ینصرف”， яъни агар мажхул бўлса кетади ёки уч келишиклида келади деган мазмунда жавоб беради.

Маълумки, XI-XII асрлар Мовароуннахрда илм-фаннинг ривожланган бир пайти бўлган. Замахшарийдек инсонларнинг камолга етиши бу даврда араб тили грамматикасига, умуман тилшуносликка бўлган қизиқишининг ўсганлигини кўрсатади. Буни “ал-Қанд” асарида келган тилшунос олимларнинг автобиографияси ҳам исботлайди.

Аммо бу ерда бир муаммо борки, Абу Ҳафс ан-Насафий зикр қилган тилшуносларнинг кўпчилиги Мовароуннахрдан ташқари ҳудудларга мансуб кишилар бўлган. Тўғри ушбу олимлар Мовароуннахрга келиб илм ўрганишган ва ўргатишган. Аммо Насафий уларнинг барчасини ҳам зикр қилмаган. Бунинг асосий сабаби китобнинг мақсади бўни ўз ичига олмас эди. Сабаби, асар аслида Самарқанд заминида бўлган муҳаддислар ёки ҳадис ривоят қилган ёки эшитган кишилар ҳақида маълумот бериш китобнинг асл мақсади. Демак асарда зикр қилинган тилшунос олимлар ҳадис билан ҳам шуғулланган бўлишсагина Насафий уни қайд этган.

Тилшунос олимлар асосан араб тилининг морфологияси – илм ас-сарф ёёки ат-тасриф ва грамматика – илм ан-нахв билан шуғулланган ёки ушбу

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE "THE TIME OF SCIENTIFIC PROGRESS "

2023 Warsaw, (Poland)

фанлар бўлча асар ёзган кишилардир. Жумладан қуидагилар асарда зикр қилинган:

1. Абу Солиҳ Салма ибн ан-Нажм ибн Мұхаммад ибн Абдуллоҳ ал-Бухорий. Салмуя лақаби билан танилган.

Араб тили гарматикаси (нахв) билан шуғулланган.

Самарқандда яшаган ва шу ерда 290 йиллари ҳадис ривоят қилган.

У Абу Ҳотам Мұхааммад ибн Идрис ар-розийдан ривоят қилган.

Ундан Аҳмад ибн Солиҳ ибн Ужайф ас-Самарқандий ривоят қилган¹.

2. Абдулжаббор ибн Аби Тохир ибн ал-муфтий ибн Али ибн Абилашъас ибн Мусо ас-Самарқандий.

Имом, ҳофиз, хатиб, фозил ва араб тили грамматикаси билан шуғулланган.

Унинг фарзанди Ато Малик ҳам хатиб бўлган.

477 йил муҳаррам ойида жумъа куни вафот этган.

465 йил шаввол ойининг пайшанба кунида Самарқандда дор ал-Жўзжонияда ҳадис имло қилдиргани маълум.

У Абулҳасан Али ибн Мұхаммад ан-найсобурийдан ривоят қилган.

Ундан ўғли Ато Малик ривоят қилган².

3. Абу Мұхаммад Ато Малик ибн ибн Абдулжаббор ибн Аби Тохир ибн ал-Муфтий ибн Али ибн Аби ал-Ашъас ибн Мусо.

Хатиб бўлган ва арба тили грамматикаси билан шуғулланган.

439 йил сафар ойида тғилган. 512 йил ражаб ойининг 21 жумъа куни вафот этган. Чокардизага кўмилган.

У отасидан ва Абу Ҳафс Умар ибн Аҳма ибн Мұхааммад ибн Шоҳин ал-Форисийдан ривоят қилган.

Ундан Абу Ҳафс Умар ан-Насафий ривоят қилган³.

¹ Қанд. Ю.Ходий. –Б.. № 353.; Қанд. Фарёбий. –Б. № .

² Қанд. Ю.Ходий. –Б.. № 684.; Қанд. Фарёбий. –Б. № 484.

³ Қанд. Ю.Ходий. –Б.. № 1028.; Қанд. Фарёбий. –Б. № 819.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE "THE TIME OF SCIENTIFIC PROGRESS "

2023 Warsaw, (Poland)

4. Абу Аҳмад Исо ибн ал-Жунайд ал-Киссий.

Наҳв илми билан шуғулланган ва адаб бўлган. Морфология бўйича “ат-Тасриф” китобини ёзган.

У Язид ибн Ҳорун, Абу Убайда Маъмар ибн ал-Мусанна, Ҳишом ибн ал-Калбий ва бошқалардан ривоят қилган.

Ундан Адб адн Ҳамид, Мухаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Саҳли бин Шозуя ривоят қилган.

Саҳл ибн Шозуя шундай деган: “Хурросонликлар ичида ундан ақлли ва арабчани яхши биладиган одамни кўрмадим”⁴.

Адабиётлар рўйҳати

1. Қанд. Ю.Ҳодий. –Б.. № 1028.; Қанд. Фарёбий. –Б.400

---

⁴ Қанд. Ю.Ҳодий. –Б.. № 1059.; Қанд. Фарёбий. –Б. № 850.